

**ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ ФАНЛАР АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕК ТИЛИ, АДАБИЁТИ ВА ФОЛЬКЛОРИ ИНСТИТУТИ
АЛИШЕР НАВОИЙ НОМИДАГИ ДАВЛАТ АДАБИЁТ МУЗЕЙИ**

**АКАДЕМИК
НАИМ ФОТИҲОВИЧ КАРИМОВНИНГ
90 ЙИЛЛИГИГА БАҒИШЛАНГАН**

ЎЗБЕК АДАБИЁТШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРЪ МАСАЛАЛАРИ

**мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман
МАТЕРИАЛЛАРИ**

Тошкент
“FIRDAVS-SHOH”
2022

УЎК 821.512.133.08-03
КБК 84 (5У)

“Ўзбек адабиётшунослигининг долзарб масалалари” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. [Матн]. – Тошкент: “Firdavs-shoh” нашриёти, 2022 й., – 568 б.

Ушбу тўпламга Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси академиги, Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Давлат мукофоти соҳиби Наим Фотиҳович Каримовнинг 90 йиллик юбилейига бағишлаб Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти ҳамда Алишер Навоий номидаги давлат Адабиёт музейи ҳамкорликда ўтказилган “ЎЗБЕК АДАБИЁТ-ШУНОСЛИГИНИНГ ДОЛЗАРБ МАСАЛАЛАРИ” мавзусидаги халқаро илмий-амалий анжуман материаллари киритилган.

Тўплам икки бўлимдан иборат. Биринчи бўлимдан Наим Каримов ҳаёти ва ижодий фаолиятига бағишланган мақолалар ўрин олган. Иккинчи бўлимга эса адабиётшунослигимиздаги турли мавзулар тадқиқига бағишланган мақолалар киритилган.

Масъул муҳаррирлар
Низомиддин МАҲМУДОВ,
Жаббор ЭШОНҚУЛОВ

Таҳрир ҳайъати
Улуғбек ҲАМДАМОВ,
Сувон МЕЛИЕВ,
Мақсуд АСАДОВ,
Раҳматулла БАРАКАЕВ,
Санобар ТЎЛАГАНОВА,
Марҳабо ҚЎЧҚОРОВА,
Манзура ОТАЖОНОВА,
Шаҳноза НАЗАРОВА

Тўплаб нашрга тайёрловчи
Анвар АЛЛАМБЕРГЕНОВ

Такризчилар
Ҳамидулла БОЛТАБОЕВ,
Филология фанлари доктори, профессор;
Баҳодир КАРИМОВ,
Филология фанлари доктори, профессор.

ISBN 978 9943 8752-6-5

© Ж.А. Баҳадиров, 2022
© “Firdavs-shoh” нашриёти, 2022

Шунингдек, ёзувчи ўз асарларида ўзбек халқига хос бўлган самимий ва ҳақиқатгўй инсонларининг руҳий портретларини жонли диалоглар мисолида мохирина чизиб бера олган.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Аъзамов Э асарлари: <https://www.ziyouz.com/portal-haqida/xarita/uzbek-nasri/erkin-a-zam-1950>

2. Нурмонов А. Структур тилшунослик: илдизлар ва йўналишлар (“лингвистика” йўналишидаги магистрлар учун қўлланма). Тошкент. 2006. – 182 б.

АЛИШЕР НАВОИЙ ҲАМДА УИЛЬЯМ ШЕКСПИР ИЖОДИДА ПАРИ (СОҲИРА) МИФОЛОГИК ОБРАЗИ ТАЛҚИНИ

Гулбахор НАЗАРОВА,

*филология фанлари бўйича фалсафа доктори,
БухДУ Инглиз адабиётшунослиги кафедраси катта ўқитувчиси*

Аннотация. Ушбу мақолада инглиз ҳамда ўзбек адабиёти намояндалари Уильям Шекспир ва Алишер Навоий асарларида пари (соҳира) мифологик образи хусусиятлари тўғрисида фикр юритиш билан бирга, қиёсий таҳлили натижалари ёритилган.

Калит сўзлар. Мифологизмлар, мифологик образлар, пари, соҳира, фея

Маълумки, мифологик образлар инглиз ҳамда ўзбек адабиётида асрлар давомида оғзаки ва ёзма адабиёт намуналарида кенг қўлланиб келинмоқда. Қадимги инглиз адабиётидан то ҳозирги замонавий адабиёт намуналарида ҳам мифологик образларни учратиш мумкин. Эльфлар, парилар, гоблин ва троллар, аждаҳолар инглиз адабиётининг оғзаки ҳамда ёзма намуналарида кўп учрайдиган мифологик образлардандир.

Британия фольклорида энг кўп учрайдиган ижобий мифологик образлардан бири **феялар, яъни соҳиралар** (Fairyt) ёки **парилар**дир. Соҳиралар инглиз афсоналарида учиб юрадиган ва қўлида сеҳрли таёқчаси билан мўъжизалар яратишга тайёр капалак ёки капалакча кўринишидаги образлардир. Одатда, соҳиралар ижобий хусусиятларга эга бўлиб, фақат яхшилик ва эзгу ишларга тайёр ҳисобланади. Аммо улар баъзан айёр ва маккор, шафқатсиз, баъзан эса меҳрибон кўринишда тасвирланади. Соҳиралар жуда кўнгли нозик ва завқли туйғуларга бой бўлиб, одатда, ўйин-кулгини, қўшиқ айтишни ёқтиришади. Шу билан бирга, улар жуда садоқатли ва донишманд бўлишади.

Инглиз адабиётида соҳира образи жуда кўп асарларда учрайди. Соҳиралар ҳатто замонавий инглиз адабиётида ҳам кўп учрайди, аммо бу

мифологик образ замонавий адабиётда узок ўтмишдаги анъаналар замирида яратилган. Соҳиралар ўрта аср инглиз адабиёти намуналаридан бошлаб, В.Шекспир асарларигача, Виктория даври адабиёти намуналарида ҳам мавжуддир.

Ўрта асрлар Британия адабиётида соҳиралар образининг оммавийлиги аста-секин пасайиб бориб, замонавий адабиётнинг илк босқичларида яна қайта жонланади. Энди соҳиралар шеърятнинг, хусусан, Шекспир даври назмининг асосий қаҳрамонларига айланади.[Briggs K. 1:23] Шеърят билан бирга, драматик асарларда ҳам соҳира образининг оммалашганини кузатиш мумкин. Соҳираларнинг Британия адабиётида қайта оммалашганининг сабаблари бир нечта: давлатлар орасида бўлаётган жангу жадаллардан толиққан халқнинг руҳланиши учун мўъжизага бой асарлар ва шеърларга эҳтиёжнинг пайдо бўлиши, Элизабет даврдан кейин Американинг давлатларни колонияга айлантириш жараёнлари каби сиёсий жараёнлар.

Таъкидлаб ўтиш жоизки, Британия қироличаси Элизабет I ва унинг шахсияти сеҳрли образларга бой асарлар яратилишига сабаб бўлди. Унинг сеҳрли қироличадек халқ томонидан ҳурмат қилиниши ва мадҳ этилиши бир қатор шоир ва ижодкорларнинг бетакрор асарларининг яратилиши учун туртки берган. Масалан, “Faerie Queene” Эдмунд Спенсернинг қироличага атаб ёзилган биринчи шеърый намунаси. Ушбу шеърдаги соҳира образи ижобий образ сифатида тасвирланиши билан бирга, баъзан муаммолар келтириб чиқарувчи мифологик образ кўринишида акс эттирилган.

В.Шекспирнинг “A Midsummer Night’s Dream” (1594-96) шеърый тўпламининг бош қаҳрамони Титания (Titania) ҳам соҳирадир. У кўпол савдогарни севиб қолганлиги сабабли ушбу шеърда масхара қилинади. Титания бошқа соҳиралардек севгилисининг тушига кириб, уни сеҳрлаб қўйиш ўрнига, ўзи тушида ўша кўпол савдогарни кўриб, сеҳрланиб қолади.

В.Шекспир ўз шеърларида соҳиралар образидан ўзгача услубда фойдаланади. У соҳираларни олдинги давр адабиётларидек кучли, бақувват аёл кўриниши эмас, балки ювош, бўйсунувчан қиёфадаги образ сифатида келтиради. Бундан кейинги давр адабиётида соҳиралар, асосан, шу кўринишда ифодаланишда давом эттирилаверади. Титания инсонларга ўхшаш кўринишда тасвирланган бўлишига қарамай, унинг хизматкорлари бўлмиш бошқа соҳиралар жуда кичик қилиб тасвирланган. Фольклоршунос Пуркисснинг фикрича, Шекспир шеърларидаги соҳиралар фольклор намуналари мотивларидан олинмаган, балки мумтоз адабиёт намуналаридаги мифологик образларга бошқача кўриниш берган ҳолда ифодаланган. [Purkiss D. 2:158] Инсонларга хос кўринишга эга бўлган Титания соҳирасидан ташқари, Шекспир ўзининг машҳур асари “Ромео ва Жульетта”да ҳам соҳиралардан фойдаланган. Ушбу асардаги Меб образи, олдинги соҳиралардан фарқли ўлароқ, ёнғоқдек жуда кичкина ва нозикдир. Унинг бундай кўриниши Ўрта асрлар Британия адабиётида тасвирланган мағрур, мафтункор соҳиралардан анча фарқлидир. Аксинча, Шекспир Мебни очкўз, бойликка ўч сифатида тасвирлайди. Қадимги Британия адабиёти

намуналардаги соҳиралар, одатда, жуда кўп бойликка эга бўлиб, ўз севгилисини бойликлар билан сийлаб турадиган хусусиятга эга бўлса, Шекспир асарларидаги соҳиралар, хусусан, Маб бироз очкўз ва мағрурликдан анча йироқ қилиб тасвирлаган. Масалан:

O'er courtiers' knees, that dream on cur'sies straight;
O'er lawyers' fingers, who straight dream on fees.

Ушбу мисрада соҳиранинг сарой амалдори тиззаси ҳамда ҳуқуқшунос бармоқлари устидан учиб бориши унинг жуссаси қанчалик кичик эканлигидан далолат беради. Шекспир соҳираларни “хонакилаштириш”да икки хил усулдан фойдаланади: уларни кулгили ва жуссаси кичкина ёки ҳар иккала хусусиятга эга кўринишда тасвирлайди. Соҳираларнинг бу кўриниши кейинчалик Стюарт даври адабиёти намояндалари Уильям Броуни, Роберт Херрик ижодида ҳам ўз аксини топган.

Мифологик образлар буюк шоир Алишер Навоий ижодида ҳам кўп қўлланилган. XV аср буюк маърифатпарвар ўзбек шоири Алишер Навоий ўз ижодида қадимги мифларга кўп мурожаат қилган. Навоий ўз асарларида миф сюжетларини баъзида янги кўринишларда берса, баъзан асосий мотивларни сақлаган ҳолда эркин қўллашга эришган. Ундан ташқари, шоир ижодида ҳаёт дарахти, тириклик суви, қуёш, ой, шамол, юлдуз ва шунга ўхшаш мифологик маъно касб этадиган анъанавий образларни ҳам учратиш мумкин. Бу образлар шоир яшаган даврнинг муаммоларини ёритганда, маълум эстетик ғояларни ифодалаш мақсадида қўлланилган. Шоир асарларида дев, пари, аждар, Қакнус, Ахриман, Заҳҳок, Қаюмарс, Жамшид каби мифологик образлар ҳам қўлланилган. [Пардаева Д.Р. 7:13] Жумладан, шоирнинг “Сабъаи сайёр” асари ўн тўртинчи фаслида ҳамда “Лисон ут-тайр” достонида афсонавий қакнус ҳақидаги мифологик тасаввурлардан моҳирона фойдаланилган. Қакнус қушининг сайраётганидаги ноласидан ўт чиқиб, қушининг ўзи ҳам ёниб, кулга айланиши ва ушбу кул ичидан Қакнус боласи пайдо бўлиши каби фикрлар орқали буюк мутаффакир ҳаётнинг абадийлиги тўғрисидаги ўз фалсафий қарашларини илгари сурган.[Жўраев М. 3:87] “Лисон ут-тайр” достонида эса Қакнусдан ташқари Анқо, Семурғ, Ҳумо орнитомифопоэтонимлари бадиий тимсол сифатида келтирилган.

Парилар образига нафақат ўзбек фольклори намуналарида, балки мумтоз адабиёт асарларида ҳам кўп мурожаат қилингани кузатилади. Хусусан, буюк шоир ва мутаффакир Алишер Навоий ижодида пари образи кенг қўлланилган. Шоир ижодида мифологик образлар талқини ўша давр поэтик анъанасига мувофиқ кўпроқ тасаввуфий тушунча ва қарашларни бадиий ифодалаш учун хизмат қилган.

Алишер Навоий ижодида пари кўпинча гўзал маъшуқа, дев ёки аждаҳо нафс, Хизр тириклик сувини етказувчи ҳомий куч, шайтон йўлдан оздирувчи, Азроил жон олувчи, фаришталар поклик, бало – мусибат ва офат ёғдирувчи тимсолларида қўлланилган. Айниқса, пари образи Навоийнинг ишқий ғазалларида маъшуқанинг беҳад гўзаллигини муболағали тасвир этиш мақсадида кўп қўллангани кузатилади. Чунки ибтидоий инсонларнинг эзгу ва

ёвуз руҳларга ишончи билан боғлиқ анимистик тасаввур-тушунчалари асосида келиб чиққан пари образи одамларга ҳомий ёки зарар етказувчи қиёфасида тасвирланишини билган шоир уни жабр етказувчи ҳамда хушни эгалловчи сифатида талқин этади. Қолаверса, халқда парига учраган киши ақлу хушидан айрилиб телбага, жин чалган жиннига, дев урган девонага айланиб қолади, деган ишонч ҳам мавжуд. Бу ҳақдаги халқона қарашларга таяниб, Навоий ёзади:

*Ки, эй мажнун, пари кўрдунг магарким тарки ҳуш эттинг,
Такаллум қил, бу соғарни ичиб, рафъи ҳижоб айлаб.*

[Навоий Алишер. 6:239]

Эътиборли томони шундаки, Алишер Навоийнинг яна шу руҳда ёзилган “Кўргали хуснунгни зору...” деб бошланувчи машҳур ғазали рус ва инглиз тилларига таржима қилинган. У “Ҳазойин ул-маоний” куллиётининг “Ғаройиб ус-сиғар” девонида 16-ғазал сифатида келтирилгани маълум. Ғазал аслияти қуйидагича ўқилади:

Сен қачон дединг: фидо бўлғил манго, бўлдум санго.
Қай **пари пайкарға** дерсен: телба бўлдунг бу сифат,
Эй пари пайкар, не қилсанг қил манго, бўлдум санго.
Эй кўнгул, тарки насиҳат айладим, аввора бўл,
Юз бало етмаски, мен ҳам бир бало бўлдум санго.
Жоми Жам бирла Хизр суйи насибимдур мудом,
Соқиё, то тарки жоҳ айлаб гадо бўлдум санго.
Ғусса чангидин навое топмадим ушшоқ аро,
То Навоийдек асиру бенаво бўлдум санго.

Ушбу ғазалда қўлланиб келган бало, пари, пари пайкар, Жоми Жам, Хизр суйи каби сўз ва бирикмалар, аввало, мифологик моҳият касб этиши билан таносиб санъатини вужудга келтирган.[Ражабова М. 8:186]

Шоир ўз шеърлятида, асосан, пари образининг инсон кўринишидаги тасвирдан фойдаланган бўлса-да, унда ҳам париларнинг қушга эврилиш хусусиятига ишора қилинган. Масалан, қуйидаги парчада таҳлил қиладиган бўлсак, унда шоир париларни қушларга қиёслаганлиги кўринади:

*Ғар парийлар қуш каби рам қилсалар мен телбадин,
Ғам йўқ, ул шўҳи пари пайкар менинг ромим керак.*

[Навоий Алишер. 6:239]

Бу мисралар орқали шоир ўз ёрини парига қиёслаб, унинг қанчалик гўзал ва латофатли эканлигини таъкидламоқда.

Пари образининг хусусиятларидан яна бири инсонлар кўзига кўринмаслигидир. Алишер Навоий ижодида парининг бу хусусиятига ҳам ишора бор:

*Юзунг Ҳақ нур, жисминг руҳи пок, эй руҳдек зойиб,
Сенингдек бир малаксиймо париваш йўқтур инсонда.*

[Навоий А. 5:479]

Ўзбек фольклорида пари талқинида инглиз фольклоридаги парилар талқинидан бироз фарқли жиҳатлар мавжуд. Бу фарқ уларнинг ташқи

кўриниши билан бирга, характер-хусусиятида ҳам кўринадди. Жумладан, ўзбек афсона, эртақ ва дostonларида парилар кўпроқ ижобий образ, гўзаллик рамзи, маъшуқа, садоқатли ёр тимсолида гавдалантирилади.

Шундан келиб чиқиб, “Ўзбек миллий энциклопедияси”да пари образига шундай таъриф берилган: *“Шарқ халқлари фольклорига кенг тарқалган мифологик образ; маъшуқа тимсолининг идеаллашган шакли; гўзаллик рамзи”*. Буни инглиз афсоналаридаги пари образи билан таърифига қиёсланса, бир неча фарқлари англашилади:

биринчидан, инглиз афсона ва эртақларида парилар кичкина, қанотларини силкитиб учадиган, қўлларида сеҳрли таёқчаси бор, ёқимтой ва меҳрибон образ бўлса, ўзбек афсоналарида улар ниҳоятда гўзал, ўта ақли, латофатли ва назокатли аёл кўринишида талқин этилади;

иккинчидан, инглиз афсона ва эртақларида парилар ер ости ёки тошли уйларда яшаса, ўзбек афсона, эртақ ва дostonларида Кўхи Қоф тоғи яқинидаги Эрам боғи париларнинг кўним топган асосий манзили сифатида кўрсатилади;

учинчидан, инглиз афсона ва эртақларида парилар кўзга кўринмас рух, ўликлар руҳи, баъзан эса фалақдан тушган фаришталар, яъни на ёмон хусусиятли ва на яхши хусусиятга эга бўлган самовий образ сифатида таърифланса, ўзбек мифологиясида эса улар ҳам салбий, ҳам ижобий образ кўринишида берилган;

тўртинчидан, инглиз фольклорига париларнинг турли хил кўринишлари тасвирланган. Масалан, табиат парилари (Nature Fairies), Қора Аннис (Black Annis) каби тоғ парилари, Лейкестершаенинг Дейн қирларида изғиб юрвчи ювош пари Анна (Gentle Annie) бунга мисол бўлса, ўзбек мифологиясида улар, олов пари, сув пари, гул пари, илон пари, қиз пари, кампир пари, йигит пари каби кўринишларда берилади.

Хулоса қилиб шуни айтиш мумкинки, пари образи инглиз ва ўзбек оғзаки ҳамда ёзма адабиётида ўзига хос турлича кўринишларда, характерли белги-хусусиятларда талқин этилган. Шунга кўра, ҳар иккала халқ фольклори ва ёзма адабиётида пари образи алоҳида ўринга эга.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Briggs K. Fairy. Collier's Encyclopedia. – New York: MacMillan, 2005.– Vol. 9.– p. 23.
2. Purkiss D. Troublesome Things – A History of Fairies and Fairy Stories.– London: Penguin, 2000. – P.158.
3. Жўраев М., Нарзиқулова М. Миф, фольклор ва адабиёт. – Тошкент: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2006. – Б.87.
4. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик V жилд. Бадоеъ ул - васат. –Тошкент: “Фан”, 1990. – Б. 239.
5. Навоий А. Тўла асарлар тўплами. I жилд., – Т., Гафур Ғулом. 1987.– Б. 479

6. Навоий Алишер. Мукамал асарлар тўплами. XX жилдлик V жилд. Бадоеъ ул - васат. –Тошкент: “Фан”, 1990. – Б. 239.

7. Пардаева Д.Р., Марказий Осиё ёзувчиларининг мифология элементларидан фойдаланиш маҳорати; Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати. – Бухоро, 2021. – Б.13.

8. Ражабова М. Алишер Навоий ғазалларида демонологик тимсоллар/Филология ва маданият масалалари. Илмий-услубий мақолалар тўплами.– Карабук. 2019. – Б. 186.

ЖАҲОН АДАБИЁТИДА МАГИК РЕАЛИЗМ ТАРАҚҚИЁТИ

Нодира МАНСУРОВА,

*Навоий давлат педагогика
институтини, катта ўқитувчи*

Аннотация. Ушбу мақолада XX асрга хос адабий ҳодиса сифатида шаклланган магик реализмнинг пайдо бўлиши, унинг ўзига хос хусусиятлари ёритиб берилган.

Калит сўзлар. Магик реализм, сеҳрли реализм, рационал тафаккур, детерминизм, реалистик тасвир, антиутопия, антипрагматизм.

Магик реализм XX асрга хос ҳодиса бўлиб, дунёнинг янги, шиддат билан ўзгарувчи манзарасига ҳамда мураккаб, кўп қиррали воқеликка замонавий санъатнинг жавоб реакциясидир. “Магик реализм” атамасини илк бор 1925 йилда “Постэкспрессионизм. Магик реализм” номли китобида қўллаган Франс Рох бир қанча мусаввирларнинг манзараларни ўзгартириш ва фазовий борлиқ тартиботини бузиш орқали “сеҳрли” жиҳатлар билан бойиган суратларидаги ғаройиб реаллик ҳақида ёзади. XX асрнинг 20-йилларида Италия адабиётида тарқалган бир оқим ҳам “сеҳрли реализм” деб аталган. 1927-1928 йилларда ушбу оқим ёзувчи Массимо Бонтемпелли томонидан нашр этилган “Новеченто” журналида назарий жиҳатдан асосланиб, ушбу атамани айнан бадий адабиёт жаҳҳасига нисбатан ишлатганини таъкидлаб ўтиш керак. Ўша нашрда немис, инглиз, француз ва италиян ёзувчиларининг айна шу руҳдаги асарлари эълон қилинган. Муаллифлар орасида Георг Кайзер, Жеймс Жойс, Дэвид Герберт Лоуренс, Виржиния Вульф кабилар ҳам бўлган. “Новеченто” журналининг ғоявий-эстетик дастури XX асрда кўҳна қитъадаги маънавий ва ижтимоий вазиятларга, шарт-шароитларга мос келувчи шундай адабиёт шакллари кенг ёйилишини назарий жиҳатдан асослаш ҳамда шунга имкон яратишнинг “европача уриниши” сифатида ифодаланган эди. Италиялик олим замонавий